

УДК 930.1.7.045(477)

Карпов Віктор Васильович
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв
e-mail: vvkarpoff@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ

У статті аналізується місце військової символіки у структурі військово-історичної науки. Наводяться методологія та методи військово-історичного дослідження. Стверджується, що застосування основних методів та принципів військово-історичного дослідження у проблематиці військової символіки України дає змогу розкрити основні напрями розвитку сучасної геральдики, вексилології, фалеристики, уніформістики та символіки у цілому.

Ключові слова: військова символіка, військово-історичне дослідження, метод

Карпов Виктор Васильевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры общественных наук, Национальная академия руководящих кадров культуры и искусства

Методологические основы исследования военной символики Украины

В статье анализируется место военной символики в структуре военно-исторической науки. Наводятся методология и методы военно-исторического исследования. Утверждается, что применение основных методов и принципов военно-исторического исследования проблематики военной символики Украины позволяет раскрыть основные направления развития современной геральдики, вексилологии, фалеристики, униформистики и символики в целом.

Ключевые слова: военная символика, военно-историческое исследование, метод.

Karpov Viktor, Ph.D. in History, Associate Professor of the Social Sciences Chair, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Methodological principles of research of military symbolism of Ukraine

The main task of any science is the knowledge of the objective laws of events and phenomena. When choosing a methodology of knowledge, especially historical research, the most important requirement is a concrete study of the conditions and causes of various social events and phenomena in their relationship and development. The principles of historicism and objectivity, reliability and sources of evidence, systematic approach to the study of historical events allow fully reveal the historical truth and scientific truth.

The historical process and historical knowledge are two important aspects of the scientific conception of history, which significantly affect the researcher and each other. The process of historical knowledge is marked so that it cannot affect the past, but creates the possibility to predict the future paths of the historical process [3, p. 53]. As for the methodology of history, it is a system or set of principles and practices that have guided historian, describing events and examining them on the basis of documentary sources, in fact, methodology of history is a methodology historiography emphasizes scientist G. Bondarenko [3, p. 58].

Scientist M. Gareev believes the most important methodological issues of history, including military history, clarify the object and subject of research [5, p. 31]. In his view, history as an objective reality is a process of nature and society, and historical science is a complex social science that studies the history of mankind in all its diversity. As we know, history science consisting of world history and the history of individual countries and peoples. In turn, they are divided into periods of human development such as history of primitive, ancient, medieval, new, latest societies. Immediate field of historical science is considered to be economic history, military history, historical geography, historiography, etc.. They organically related with special historical sciences such as archeology and ethnography. In addition, the history of science as a set of adjacent neighboring field of historical knowledge is historical sections of other sciences, which study various aspects of social life, culture, science, art and technology.

Based on these provisions, we can determine the object and purpose of military-historical science. Thus, the object of military-historical science is a military branch of social history, and the subject is the history of wars and armed struggle in close relationship with other factors, in the unity of economic, social, political, ideological and military parties, evolution of the methods of armed combat, manning, institution-building, equipping and training of the armed forces, their management in wartime and peacetime, logistics and technical support. The need for knowledge of objective phenomena, its patterns define the content and structure of military-historical science.

The military-historical works being devoted to the methodology of military history, argue that military history includes the history of warfare and the art of war, military construction, military equipment, military and military-theoretical and historical thought. There are such auxiliary historical disciplines such as military historiography and source, archeographical and military history work, military statistics and military archeology.

But there are other necessary sections of military history in the research. For example, in Ukraine on winning independence and formation of the military organization of the state was born and started the process of developing and implementing modern military symbols, which is actively being developed. Certainly, it has to find its place in the structure of military history. Its structure should complement the branch of military symbolism.

The methodological basis of the studying of the military symbolism essence is based on scientific objectivity and historicism, systematic and comprehensive learning of the problem. The application of basic methods and principles of

military-historical research on the issue of military symbolism Ukraine reveals the main trends of modern heraldry, promissory note science, faleristics, uniform science and symbols in general.

Key words: military symbols, military-historical research, method.

Головне завдання будь-якої науки – пізнання об'єктивних закономірностей подій і явищ. У виборі методології пізнання, надто історичного дослідження, найважливішою вимогою є конкретність вивчення умов і причин виникнення тих чи інших суспільних подій та явищ у їх взаємозв'язку і розвитку. Принципи історизму та об'єктивності, достовірності фактів і джерел, системного підходу до дослідження історичних явищ дають змогу повною мірою виявити історичну правду і наукову істину.

Історичний процес та процес історичного пізнання – два важливі аспекти наукового розуміння історії, які суттєво впливають на дослідника й одна на одну. Процес історичного пізнання відзначається тим, що не може вплинути на минуле, однак можна прогнозувати майбутні шляхи історичного процесу [3, 53]. Що ж до методології історії, то це система або сукупність принципів і методів, якими має керуватися історик, описуючи події та вивчаючи їх на основі документальних джерел; власне, методологія історії – це методологія історіографії, як наголошує учений Г. Бондаренко [3, 58]. М. Гарєєв вважає найважливішим методологічним питанням історичної науки, в тому числі військової історії, з'ясування об'єкта і предмета досліджень [5, 31]. На його думку, історія як об'єктивна дійсність є процесом розвитку природи і суспільства, а історична наука являє собою комплекс суспільних наук, що вивчає минуле людства в усьому його розмаїтті. Згідно з цим, як відомо, історична наука складається із всесвітньої історії та історії окремих країн і народів, поділяючись, у свою чергу, на періоди розвитку людства – історію первісного суспільства, давню, середніх віків, нову, новітню. Безпосередніми галузями історичної науки прийнято вважати економічну історію, військову історію, історичну географію, історіографію тощо. Органічно пов'язані з нею спеціальні історичні науки – археологія та етнографія. Крім того, до історії як комплексу наук безпосередньо прилягають суміжні галузі історичних знань – історичні розділи інших наук, які вивчають різні аспекти суспільного життя, культури, науки, мистецтва, техніки.

Виходячи з цих положень, можна визначити об'єкт і предмет військово-історичної науки. Отже, об'єктом військово-історичної науки є військова галузь історії суспільства, а предметом – історія воєн і збройної боротьби у тісному взаємозв'язку з іншими чинниками, у єдності економічних, соціально-політичних, ідеологічних і безпосередньо військових сторін, еволюції способів ведення збройної боротьби, принципів комплектування, організаційного будівництва, технічного оснащення і підготовки збройних сил, методів управління ними у воєнний і мирний час, тилового і технічного забезпечення. Потреба пізнання цих об'єктивних явищ, їх закономірностей і визначає зміст та структуру військово-історичної науки.

У військово-історичних працях, присвячених методології військової історії, стверджується, що військова історія включає в себе історії воєн та воєнного мистецтва, військового будівництва, військової техніки, військово-теоретичної та військово-історичної думки, а також такі допоміжні історичні дисципліни, як військова історіографія та джерелознавство, археографічна і військово-історична робота, військова статистика та військова археологія.

Але є й інші розділи військової історії, які потребують свого дослідження і пізнання і які, як правило, оминаються увагою. Приміром, в Україні зі здобуттям незалежності та утворенням військової організації держави зародився та пройшов процес розробки і впровадження сучасної військової символіки, який активно розвивається. І, безперечно, це має знайти своє місце в структурі військово-історичної науки, а її структуру варто доповнити розділом "військова символіка".

Дослідник В. Бережинський присвятив окрему працю структурі і рівням військово-історичного дослідження, в якій докладно розглядає перебіг цього процесу від вибору об'єкта і постановки дослідницького завдання до визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінки [1].

Військово-історичне дослідження, на його думку, як і будь-яке наукове дослідження, є системним процесом. Усю сукупність виконуваних у військово-історичному дослідженні процедур він подає як послідовну зміну основних етапів: вибір об'єкта і постановка дослідницького завдання; виявлення джерел – інформаційної основи його вирішення і розробка методів дослідження; реконструкція досліджуваної військово-історичної реальності та її емпіричне пізнання; пояснення і теоретичне пізнання; визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінка [1, 3]. Однак при детальнішому розгляді логічної структури конкретного військово-історичного дослідження можна виділити і значно більшу кількість його внутрішніх етапів.

Загальнонаукові методи, що застосовуються у військовій історії, розраховані на вирішення тих чи інших завдань, що постають у процесі пізнавальної військово-історичної дослідницької діяльності [2, 4]. Одні з них виступають як конкретні пізнавальні засоби на емпіричному і теоретичному рівнях пізнання (спостереження та експеримент, опис і вимір, аналіз і синтез, індукція й дедукція і тощо), а інші пов'язані з розв'язанням ширших пізнавальних завдань (наприклад, співвідношення історичного й логічного, конкретного і абстрактного моделювання та ін.). Ці методи виступають у своїй діалектичній єдності і протилежності, оскільки функціонування й розвиток об'єктів реальності протікають у просторі й часі. Інакше кажучи, будь-яка реальність на будь-якому етапі існування виявляє себе як певна даність з одного боку та має власну історію виникнення, розвитку і зникнення – з іншого. Тому об'єктивну реальність потрібно вивчати і синхронно, і діахронно, тобто у просторовому і часовому вираженні.

Логічний метод розкриває рух об'єкта переважно у просторі, по горизонталі. Історичний метод показує рух об'єкта в інтервалах по вертикалі. В змістовному аспекті історичний метод розкриває конкретний світ явищ, а логічний – їх внутрішню суть. Логічний та історичний методи у військовій історії можуть виступати як окремо, так і в єдності, за якої провідну роль відіграватиме один з них. Ці методи варто використати для розкриття історичних коренів військової символіки та показу їх внутрішньої суті і єдності у розвитку процесу становлення української державності.

Для дослідження об'єкта пізнання використовується метод сходження від конкретного до абстрактного і метод сходження від абстрактного до конкретного, що дає змогу перейти від обмеженого знання до повнішого й глибшого змістовно-конкретного теоретичного знання. Природна і суспільна реальність не складається з окремих та ізольованих предметів, явищ і процесів, а є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих об'єктів, певним цілісним, системним утворенням. Всі системи мають свою будову, структуру і функції.

Характерною рисою системного методу є не його цілісність, а саме системність, спрямованість на вивчення системної сторони і природи об'єктивної реальності. Застосування цього методу дозволяє представити процес становлення військової символіки в цілісності і як складову частину загального процесу становлення символіки України. Головними конкретними методами системних досліджень є структурний і функціональний аналізи. Перший спрямований на розкриття структури систем, другий – на виявлення їх функцій. Цей метод дає змогу показати структуру системи військової символіки та її функції.

Історична реальність характеризується спільними рисами, і тому можна виокремити основні методи військово-історичного дослідження, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. У військово-історичному дослідженні всі ці методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного. Це дає змогу забезпечити об'єктивність і правдивість пізнавального процесу. При їх застосуванні використовуються й інші – загальнонаукові методи – аналіз і синтез, індукція і дедукція, опис і вимір, пояснення тощо. Вони вже виступають як конкретні пізнавальні засоби, необхідні для реалізації підходів і принципів, що лежать в основі провідного методу [2, 10].

Історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку військової символіки в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності й образності. Важливий і поширений метод наукового пізнання – історико-порівняльний. Його застосування допомагає визначити істотні ознаки, типологію і стадії порівнюваних історичних періодів розвитку української військової символіки.

Виявлення істотних ознак, на основі яких має проводитися історико-порівняльний аналіз, а також типології і стадіальності порівнюваних явищ найчастіше потребує спеціальних дослідницьких зусиль і застосування інших загальноісторичних методів, насамперед історико-типологічного та історико-системного. Застосування методу історико-порівняльного аналізу в поєднанні з історико-типологічним та історико-системним дає змогу повною мірою підтвердити логічний висновок про те, що військова символіка України, хоча і схильна до впливу об'єктивних умов різних історичних періодів, веде свій початок від самої природи виникнення символічних визначень природних і суспільних явищ на ранніх стадіях зародження суспільних систем.

У системі історичних наук значне місце посідають спеціальні історичні дисципліни, які своєю розмаїтістю об'єктів і предметів вивчення, вироблення методик і технологій дослідження стоять на межі з іншими науками. Зв'язок минулого із сучасністю забезпечується втягненням до наукового пізнання та історичного дослідження нових джерел. Саме допоміжні історичні науки дають найбільш ґрунтовну оцінку джерелам [4, 4].

В галузі символіки загальновідомо, що геральдика, або в українській інтерпретації – гербознавство, вивчає історію використання гербів, їх походження, розвиток, закони складання й художнього оформлення та генезис самого процесу герботворчості. Основним об'єктом дослідження геральдики є герб як специфічне зображальне історичне джерело. Герб – це символічний пізнавально-правовий знак, конвенційний за суттю і складений за визначеними законами і правилами, як вважає науковець Ярослава Іщенко [13, 146].

Історично герб мав стосунок до військового спорядження і первісно був військовим атрибутом лицаря. У цей період бойовий щит лицаря стає основою для розміщення геральдичних символів. З часом ця його військова функція була втрачена і він став основним елементом геральдики. Однак традиція символічного позначення війська не перервалася – відтепер символи наносяться на військовій техніці. А власне герби у військових формуваннях України застосовуються мало, епізодично та безсистемно. Перший герб, розроблений за геральдичними нормами, появився у 1994 році [12]. У 2001 році був виготовлений герб бази пунктів управління Західного оперативного командування [11]. Зокрема, існує запроваджений 1997 року герб Внутрішніх військ (з 2002 р. – це герб Головного управління внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України), герб Національного військово-історичного музею України [8] та деякі інші.

На думку авторитетного знавця геральдики, голови Українського геральдичного товариства А. Гречила, "запровадження гербів є більш ефективним і ефектним, їх легко можна адаптувати для нарукавних нашивок та інших сфер застосування. Проте різними залишаються принципи побудови цих ге-

рбів, їхнього оформлення. Іноді з першого погляду важко визначити, що такий знак належить саме військовому підрозділу, а не громадській організації чи фізичній особі. Тому ці питання слід врегулювати, розробивши системний підхід, визначивши принципи відображення в таких гербах місцевої символіки (наприклад, шляхом поділу щита та розміщення в одному з полів муніципальних знаків), а також розроблення єдиних позашитових елементів для відображення належності частини до конкретного роду військ чи служб Збройних Сил України (у т. ч. вирішення потреби запровадження різних рангових вінців, змісту написів на стрічках тощо), інших особливостей. Безперечно, із формуванням цілісної військової геральдичної системи потрібно буде переглянути прийняту тепер практику уміщувати на бойовому прапорі військової частини повну назву, можна замінити її гербом" [6, 80].

Основи наукової геральдики були закладені наприкінці XVII століття, коли її почали викладати у вищих навчальних закладах Європи. Згадки про українську міську геральдику початку XIV–XV століть є в багатьох європейських гербових збірниках. Українська геральдика почала розвиватися одночасно з європейською. Джерела її знакової системи сягають давніх віків [7, 7].

Вексилологія, або прапорознавство, вивчає прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти та інші вексиліуми як історичні пам'ятки, досліджує їхній символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи їх теоретичного і практичного застосування у сучасних умовах.

Історичні відомості про прапори на українських землях належать до часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, що засвідчують писемні та інші джерела. У цей період традиції використання прапорів мали загальноєвропейський характер та власне глибоке історичне коріння. Значний вплив на українське військово-прапорництво справили становлення та розвиток козацького війська. Під час національно-визвольної війни козацьке військо використовувало різноманітні прапори із зображенням зірок, хрестів, місяців, гетьманських або земельних гербів. Згодом із встановленням в козацькій державі військово-адміністративного устрою використовувалися полкові, сотенні, курінні та інші хоругви (корогви) й знамена. За часів гетьмана Кирила Розумовського, у 1755 р., було приведено до єдиного порядку зображення елементів на сотенних і полкових прапорах, виникає поняття національний герб (козак з мушкетом), який уміщували на лицьовому боці прапора, а на зворотному – полковий чи сотенний знак. На традиції козацького прапорництва спиралися дослідники, науковці під час опрацювання проектів сучасних військових прапорів, у основу прапорів військових формувань України було покладено символ часів козаччини – хрест.

Процес становлення української школи прапорництва та вексилології як наукової дисципліни розпочався з утворенням незалежної Української держави. На практичному досвіді відбувається робота методології досліджень прапорів, створюється джерельна база, опрацьовується термінологія, ведуться наукові студії та дослідження, що закладають підвалини цілісної вексилологічної системи.

Предметом дослідження вексилології є генезис та процеси становлення всіх різновидів прапорів, з'ясування їхнього змісту й походження, вивчення взаємовпливів, оцінка історичного значення та соціальної функції, а основним об'єктом – різні види полотнищ з нанесеними на них малюнками або інші, прикріплені до древка чи спеціального флагштока, символи, які мають розпізнавальне значення [13, 119].

Методологічну основу вексилологічних досліджень, як вважає А. Гречило, становить системний підхід до опрацювання матеріалу та вивчення предмета в контексті тих суспільно-політичних процесів і явищ, які найбільше впливали на його розвиток [13, 120]. Для вивчення військового прапорництва важливим є врахування традицій використання бойових прапорів військових частин і методів дослідження військової історії та військового мистецтва. Загальнонаукові методи є основою досліджень. До них залучається метод джерелознавчого аналізу у поєднанні з прийомами й елементами порівняльно-історичного, статистичного методів. Метод порівняння і систематизації дозволяє узагальнити основні типи прапорів, визначити їхні спільні та відмінні характеристики. Метод аналізу і синтезу дає змогу окреслити основні тенденції розвитку прапорознавства або вексилології.

За визначенням дослідників М. Дмитрієнко та Я. Іщенко, фалеристика комплексно вивчає історію заснування та функціонування орденів, нагородних медалей, нагрудних знаків, відзнак, значків та жетонів, досліджує процеси виникнення й розвитку нагородної системи, а також нагородну документацію та статистику в контексті розвитку суспільства [13, 486]. Фалеристика послуговується широким спектром різних методів дослідження: порівняльно-історичним, класифікації, систематизації та типологічним, залучаючи для вивчення методи й методики цілої низки інших галузей історичних знань [14, 16].

Емблематика досліджує емблеми – умовно-символічні зображення якихось понять чи ідей, що виконані у графічній або пластичній формі, мають конкретний зміст і не потребують спеціального тлумачення [13, 219]. Вона тісно пов'язана з геральдикою, вексилологією, фалеристикою, уніформологією, боністикою. Емблеми широко застосовуються у різних сферах суспільного життя – як атрибути влади, знаки власності, знаки розпізнавання, ремісничі клейма, цехові знаки, символи на печатках, у релігійних культурах тощо. На основі емблем сформувалися середньовічні герби.

Важливою емблематика є для українського війська та інших військових формувань. Емблеми використовуються на військовій формі одягу для позначення певного роду війська. Емблематика сприяє дослідженням у галузі воєнної історії, мистецтвознавства, релігієзнавства, допомагає визначити культурні та суспільно-політичні впливи, взаємозв'язок різних національних традицій.

Уніформологія вивчає генезис та розвиток форми одягу особового складу військових формувань. Офіційно або стихійно встановлена форма одягу вказує на належність військовослужбовця до певного військового формування держави, виду і роду військ, позначає військове звання. Форма складається з предметів обмундирування, спорядження і знаків розрізнення, встановлених для військово-службовців. Ці складові уніформи в їх історичному розвитку є об'єктом вивчення уніформології [10, 5].

Дослідник Є. Славутич вважає, що до предмета уніформології входять такі питання вивчення історії мундира, як фасон та його зміни, колір, конструктивні особливості і склад матеріалів предметів військового строю, їхня вартість, технологія виготовлення, спосіб носіння; походження й запровадження у війську як певних комплексів одягу, так і окремо взятих предметів обмундирування й амуніції, причини, умови і наслідки цього процесу; утилітарні і символічні функції військових одностроїв та їхніх елементів; порядок заготовлення обмундирування і спорядження та забезпечення ними військ [13, 479].

Початок 1990-х років ознаменувався активізацією процесів національного відродження, посиленням уваги до історико-культурної проблематики, а також пошуком нових підходів до формування символіки для оновлених Збройних Сил молодій Українській державі. Розпочався процес відродження українських військових традицій, вивчення віх минулого українського війська, зокрема військового однострою [9, 75]. Однак, незважаючи на очевидні досягнення у дослідженні українського військового костюма, ще не завершено процес формування теоретичних засад української уніформології як наукової дисципліни.

Отже, методологічною основою дослідження сутності військової символіки є засади наукової об'єктивності та історизму, системності і комплексного вивчення проблеми. Застосування основних методів та принципів військово-історичного дослідження у проблематиці військової символіки України розкриває головні напрями розвитку сучасної геральдики, вексилології, фалеристики, уніформістики та символіки у цілому.

Література

1. Березинский В. Методология военно-исторического исследования / В. Березинский. – К. : НИЦ ГП ВСУ, 2001. – 33 с.
2. Березинский В. Структура и уровни военно-исторического исследования / В. Березинский. – К. : НИЦ ГП ВСУ; УИВИ, 2002. – 40 с.
3. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії: програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 196 с.
4. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни / Г. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – 222 с.
5. Гареев М. Сражения на военно-историческом фронте: сб. статей / М.А. Гареев. – М. : Инсан, 2008, – 896 с.
6. Гречило А. Використання міських і територіальних гербів у сучасній військовій символіці / А. Гречило // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
7. Гречило А. Українська територіальна геральдика / А. Гречило. – Львів : Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство, 2010. – 280 с.
8. Карпов В. Військова символіка держави / В. Карпов, Д. Табачник. – К. : Либідь, 2007. – 296 с.; іл.
9. Славутич Є. Розвиток військового костюма в Українській козацькій державі і проблема використання військових традицій в сучасній військовій символіці Збройних Сил України / Є. Славутич // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К. : ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1.
10. Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження / Є.В. Славутич : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Київ : Національна академія наук України; Інститут історії України. – 2008. – 20 с.
11. Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування // Знак. – №24. – жовтень, 2001. – с.10.
12. Слободянюк М. Перша емблема частин зв'язку Збройних Сил України // Знак. – №20. – лютий, 2000. – С.10.
13. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
14. Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини : у 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін [та ін.]. – К. : Либідь, 2004. – Кн.1. – 2004. – 480 с.

References

1. Berezinskii V. Metodologija voenno-istoricheskogo issledovaniia / V. Berezinskii. – K. : NITs GP VSU, 2001. – 33 s.
2. Berezinskii V. Struktura i urovni voenno-istoricheskogo issledovaniia / V. Berezinskii. – K. : NITs GP VSU; UIVI, 2002. – 40 s.
3. Bondarenko H. V. Teoriia ta metodolohiia istorii: prohrama y testovi zavdannia, osnovy kursu, slovnyk poniat i katehorii : navch. posib. / Hennadii Vasylovych Bondarenko. – Lutsk : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, 2011. – 196 s.
4. Bondarenko H. Spetsialni (dopomizhni) istorychni dystsypliny / H. Bondarenko. – Lutsk : Red.-vyd. vidd. Volyn. un-tu, 1997. – 222 s.